mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MTA JUDAISZTIKAI KUTATÓCSOPORT

ÉRTESÍTŐ

7.
szám

1992.
december

Schweitzer József

Szefárdok Magyarországon és Erdélyben

Megjelent a **József Attila Alapítvány** támogatásával

Schweitzer József

Szefárdok Magyarországon és Erdélyben

Az 1492. évi spanyolországi kiűzetés után - Gilbert *Történeti Atlasz*-a szerint - mintegy kilencvenezer spanyol zsidó került a Balkánra, illetve az Ottomán Birodalom területére.[1] Innen nyílik meg számukra az út Magyarországra, majd az ország keleti részéből kialakított Erdélyi Fejedelemségbe, amely élénk kapcsolatban állott a török császársággal.

I

Hogyan és miért kerülnek a törökországi és balkáni, tehát szefárdi zsidók Magyarországra, illetve az Erdélyi Fejedelemségbe?

Tekintsük először Magyarországot.

A török hódítás maga alá gyűri a Balkán népeit. 1389-ben elesett Szerbia. A magyar állam váltakozó sikerű harcokat vív az őt támadó nagy ellenféllel szemben. 1442 után aktív védelem alakul ki a veszedelmes ellenséggel szemben, s ebben kitűnik a magyar történelem keretein túl is jól ismert Mátyás király. A Mátyás által központosított államhatalom az uralkodó halála után széthullik. Anarchikus állapotok keletkeznek, aminek következtében az ország a török támadásoknak képtelen ellenállni. 1526-ban a mohácsi mezőn csekély számú serege élén elesik maga az ifjú király, II. Lajos is, és ezzel egyszersmind elbukik az egységes önálló középkori magyar állam. Megnyílt az út a török hódítás előtt. A középkori Magyarországgal együtt megszűnnek az ország addigi zsidó községei is. Mielőtt az újabb szefárdi zsidó községek kialakulásával foglalkoznánk, meg kell emlékeznünk a középkori Magyarországon élt szefárdi származású zsidókról is.

A már említett, a tudományt és művészeteket kedvelő Mátyás király környezetében feltűnik a spanyolországi származású Cotta Márton és családja. Cotta valamilyen közelebbről nem ismert művészeti ágban jeleskedett, s ezért magára vonta az uralkodó és felesége, Beatrix királyné kegyének sugarait. Cottáék szefárdi származását, majd kikeresztelkedésük tényét Kubinyi András kutatásaiból ismerjük. Tőle tudjuk, hogy az eredetileg zsidó család egy tagja a Magdolnáról elnevezett római katolikus templomban kikeresztelkedett, de úgy tűnik, hogy a család a hitehagyásuk ellenére sem szakította meg spanyol-zsidó kapcsolatait.[2] Az összeomlás előtt álló középkori magyar államnak lett híres, ünnepelt, majd gyűlölt alakja a magyarul Szerencsés Imrének, latinul - a magyar név latin megfelelőjével - Fortunátus Imrének nevezett spanyol származású pénzügyi szakember. Kubinyi feltételezése szerint Cottáék segítségével került a magyar fővárosba, Budára. Spanyol származását Büchler Sándor keszthelyi rabbi, az 1944-ben mártírhalált szenvedett kiemelkedő jelentőségű magyar zsidó történetíró kutatta fel,[3] Szerencsés családi adatai, valamint héber neve, *Snéur* spanyol eredetije,

---

[1] Martin Gilbert, *Zsidó történelmi atlasz* (Budapest: Gondolat, 1991), p. 46.

[2] Kubinyi András, "A zsidóság története a középkori Magyarországon", in: *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Kiadó, 1989), pp. 23-24.

[3] Büchler Sándor, "Szerencsés Imre származása", in: *Emlékkönyv Dr. Mahler Ede (...) 80. születésnapjára* (Budapest, 1937), 406-414.

a *Senior* után. Szerencsésre nézve Büchler adatait újabbakkal erősítette meg boldogult Scheiber Sándor, amely adatok Szerencsés spanyol származását alátámasztják.[4]

Szerencsés szerelemre lobbant egy keresztény nő iránt, s emiatt a halálraítéltetés veszedelme fenyegette. Feltételezik, hogy ettől való félelmében hagyta el a zsidóságot, és a keresztségben keresztapja és védelmezője, Perényi nádor után vette fel az Imre nevet. Zsidó testvérei iránt azonban kikeresztelkedése után is megőrizte támogató szeretetét, s állítólag a budai zsidók felől egy vérvádat is elhárított. Kikeresztelkedésének tényét két fia, úgy látszik, megbocsátotta, mert azt kérték, hogy őket továbbra is a zsidóságot elhagyott apjuk nevén hívják a Tóra elé. Naphtali Kohén a kérelmet támogatta, s annak teljesítéséhez a kor három kiváló rabbija, Meir ben Jicchak Katzen Ellenbogen páduai rabbi, Élia ben Benjamin Halevi konstantinápolyi rabbi és Mose Isserles krakkói rabbi is hozzájárult. Érdekes jelenség, hogy a haláchikus döntésben az askenázi és szefárdi rabbik egységes véleményen voltak.

E bevezetés után térjünk rá az 1526. évi mohácsi vész utáni magyarországi zsidó történelemben fellelhető szefárdi testvéreink nyomaira.

Történetíróink egységesen megállapították, hogy a török hódoltság korában Budán, Székesfehérvárott és másutt találkozunk isztambuli, szemendriai (Szerbia), edirnei és jeruzsálemi származású zsidókkal, akik megfordulnak még Esztergomban, Vácott, Tolnán, s e helységek egyben kereskedelmi tevékenységük útvonalát is jelzik. Az ebből az időszakból származó török adójegyzékek a zsidók neveit általában a szefárdi kiejtésnek megfelelően jegyzik fel, tehát ezeket az érintettek származására nézve nem lehet teljes mértékben autentikusnak elfogadni. Azonban a már fentebb említett származási helyek, nemkülönben a jegyzékekben előforduló sajátosan szefárdi személynevek kétségtelenné teszik a szefárdi zsidók jelenlétét Magyarországon. E spanyol nyelven beszélő és a spanyol-szefárdi rítust követő zsidók jelentős számban kerültek Budára, s az e korszakból ismert három budai zsinagóga közül az egyik minden bizonnyal az ő zsinagógájuk lehetett (volt még egy askenázi és egy szír zsinagóga is). Amikor 1541-ben a török seregek elfoglalják Budát, megjelennek ott a szefárdiak, s Budának 1668-ban történt visszavétele a keresztény haderők által vet véget a budai zsidó gyülekezetnek, s benne a szefárdi kolóniának is. A legtöbbet, mint alább látni fogjuk, erről a budai szefárdi gyülekezetről tudunk, míg a már említett magyarországi helységekben előfordult szefárdi zsidók közösségi életéről nincsenek adataink.[5]

Utaltunk arra, hogy a török hódoltság korában megfordultak zsidók Tolna városában,[6] amely akkor Debrecen után az ország egyik legjelentősebb települése volt. Thúry Farkas Páltól, a tolnai protestáns iskola igazgatójától tudjuk, hogy sokat vitatkozott Tolnán megtelepedett zsidókkal. Megírja azt is, hogy a törökök igyekeztek az ottani zsidókat a sertéshús fogyasztására fogni, de ez nem sikerült nekik. Általában tudjuk, hogy a török a zsidókkal szemben meglehetősen liberális volt, de akadt, hogy gazdag zsidókat megöltek és kiraboltak. A Thúry Farkastól használt "megtelepedett" kifejezés[7] arra enged következtetni, hogy a török korban odaérkezett zsidókról beszél, akik vagy a töröktől el nem foglalt királyi Magyarországról érkeztek, vagy még messzebbről, esetleg Konstantinápolyból kerültek oda, minthogy tudjuk, hogy a korszak zsidó kereskedői a török árucikkek forgalmazásával foglalkoztak. Ezenkívül részt vettek önállóan vagy török társsal együtt pénzügyi

---

[4] Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok* ... (Budapest, 1965), p. 25, 11. sz. jegyz.; továbbá: Kohn Sámuel, *Héber források* ... (Reprint, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), no. XVI.

[5] Büchler Sándor, "Zsidó letelepedések Magyarországon a mohácsi vész után", MZsSz. 1893, p. 315 skk., 370 skk.; Grünwald Fülöp, "A zsidó letelepülések múltja a magyar földön", in: *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv (Budapest, 1942), 64-72; Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1599. évi összeírása* (Budapest, 1977), pp. 39-40.

[6] Schweitzer József - Szilágyi Mihály, *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest, 1982), p. 10 skk.

[7] Egyébként az idegenek egyik státusának (*dhimma*) megjelölése a birodalomban.

vállalkozásokban, vagy a török közigazgatásban helyezkedtek el mint birtokok vagy vámok bérlői. Tolnán olyan kétségtelen török-szefárdi nevekkel találkozunk különféle foglalkozási ágakban, mint Szalimun, Ibn-Jafet vagy Ibn-Jamin. Büchler a Kaleman nevet is szefárdi eredetűnek tekinti. Hogy ezek a zsidók foglalkozási helyükön laktak-e, vagy csak átmenetileg fordultak ott meg, nem megállapítható.

Evlia Cselebi, a híres világutazó a Tolnától nem messze fekvő, s ugyancsak török hódoltság alatt állott Pécsett is talált többek között zsidó kereskedőket.[8] Állításának valószínűségét nem lehet tagadni, bár Cselebi szavahihetőségét - a szakirodalom szerint - fantáziája sokszor kiszínezi. Cselebin kívül semmilyen más adatunk nincs a törökkori zsidók pécsi tartózkodására nézve.

A budai szefárdokra azonban annál több adat áll rendelkezésünkre.

Mit mondanak a számok?

A különféle becsléseket és statisztikákat áttekintve, főként a török adóösszeírásokat és a budai zsidó lakónegyed lakosairól készült kimutatásokat, a budai zsidók létszáma az alábbiak szerint alakul.

Év	Létszám
1546	511[9]
1547	500-600[10]
1559	407[11]
1562	490[12]
1580	800[13]

Utóbb létszámcsökkenés következik be, amennyiben Buda három ostroma következtében 1598, 1602, 1603.[14] években sokan elmenekülnek, de a szám ezután ismét feltöltődik. Végül is a legmagasabb becslés mintegy 1000 főre teszi a budai zsidók számát, és annak egyharmadát véli szefárdi eredetűnek. A budai zsidó összeírásokban is számos adat jelzi a szefárdi eredetet, a legvilágosabb ezek közül az 1547. évi kimutatás, amely 24 újonnan megtelepedett,[15] tehát nyilvánvalóan röviddel Buda elfoglalása után érkezett zsidókról szól, olyan személyekről, akiknek neve mellett mindenütt szerepel a törökországi helységnév, ahonnan származásnak. Foglalkozásuk hasonló a Tolnán bemutatott állapotokhoz, azzal, hogy itt nyilván sok volt a kereskedő, s ezek jelenléte az addig nyugatias jellegű magyar fővárosnak, Budának a sok apró üzlettel balkáni bazár jelleget kölcsönzött.[16]

Buda a korszak egyik legjelentősebb zsidó központja, bizonyos mértékig Kelet és Nyugat zsidóságának találkozási helye. A szefárdi jelenlétet a vallási és szellemi élet számos adata erősíti meg.[17]

---

[8] Schweitzer József, *A pécsi izraelita hitközség története* (Budapest, 1966), pp. 16-17.

[9] Káldy-Nagy Gyula, Op. cit., pp. 39-40. Idézi Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: MZsO XVIII, 19.6. tábla.

[10] MZsO V/1, 380.

[11] Vass Előd, Op. cit.

[12] Uo.

[13] Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten* (Budapest, 1901), p. 106.

[14] Szakály Ferenc, "Aki a török Budát elsiratta", in: *Schulhof Izsák, Budai krónika* (Budapest, 1979), p. 79.

[15] Lásd fent, 9. sz. jegyz.

[16] Szakály, Op. cit.

[17] Büchler, *A zsidók története Budapesten*, p. 126, pp. 137 skk.

Az askenázi és a szefárdi rítusok követői közötti egyensúly tiszteletben tartása érdekében a budai gyülekezet 1660-ban a belgrádi rabbival, Kohen Szimcha kiváló tudóssal tölti be a rabbiszékét. Az új rabbi mesterei a szaloniki Dávid Istrosa és Lerman Juda belgrádi rabbi voltak. Az új rabbi kevés időt töltött Budán, de jó emléket hagyott maga mögött. Belgrád és Buda zsidóságát családi és kereskedelmi kapcsolatok is egymáshoz fűzték. A budaiak peres ügyeikben a belgrádi *bét-din*-t keresték fel, és Belgrádból egy ottani orvos is járt Budára gyógyítani. A morvaországi születésű, de szefárdi kiképeztetésű Askenázi Zwi, akit a zsidó irodalom Chacham Cevi néven ismert, konstantinápolyi rabbiknál szerezte nagy talmudi tudományát. Ott szerzett ismereteiről szefárdi írású értekezésben számol be. Buda ostroma idején Szarajevóba menekül, ahol a város rabbijává teszik. A szefárdi rítusúak megtartották a németektől eltérő szokásaikat, s természetesen nyelvüket is. Feltételezhető, hogy a siratóasszonyok alkalmazásának szokása a budai szefárdok között is életben volt. Az elhúnyt spanyol zsidó személy koporsóját bizonyára a budai utcákon is követték a siratóasszonyok jajkiáltásai: Miért is haltál meg?

Nyelv és rítus különbözőségei ellenére is egybefogta Buda zsidóságát a Szentföld szeretete és tisztelete. Budán is megjelentek a Szentföld küldöttei, hogy gyűjtsenek szegényeik számára, de a budai zsidók önszántukból is elküldték adományaikat Szafed, Jeruzsálem és Hebron szegényei és tudósai számára. Arról is tudunk, hogy budai zsidók holttestét Szafedbe szállíttatják, hogy az ott nyugvó jámborok rokonaik körében nyugodjanak.

A budavári zsidónegyed és a zsinagóga Buda ostroma alatt a tűz martalékává lett. 1668. szeptember 2-án a budai zsidók közül sokan menekültek az Isten házába, hogy ott keressenek menedéket. A templom melletti helyiségbe vitték halottaikat is, hogy az ostrom végeztével majd eltemessék őket. Erre azonban már nem került sor. A halottak is a tűz áldozatai lettek.[18]

Az ostromból megmenekültek érdekes és változatos, sokban szomorú sorsa, fogságba jutásuk, majd kiváltásuk nem tartozik dolgozatunk keretébe.

II

A budai szefárdi gyülekezet után rátérünk a 16. században létrejött erdélyi szefárdi központ vizsgálatára. Ebben a tárgykörben Moshe Carmilly-Weinberger alapos tanulmányaira, valamint Jitzchak Joseph Cohen hatalmas művére hivatkozunk, amelyek útmutatásul és sokban forrásul szolgáltak számunkra.[19]

Emlékeztetünk arra, hogy a törökök mohácsi győzelme után, 1526-ban Magyarország részekre szakadt. Zápolya János nemzeti király átmeneti uralkodása után a három részre szakadt Magyarországról szoktunk beszélni. Az egyik, az ország nyugati része és északi peremvidéke alkotta a királyi Magyarországot, Habsburg uralom alatt. A másik az ország keleti részén a török politikai nyomás, nevezetesen Szolimán szultán egy rendelete nyomán kialakult Erdélyi Fejedelemség volt. A harmadik rész - a kettő között elterülő, illetve az ország déli végeire lehúzódó terület - alkotta a török hódoltság alatti Magyarországot. Transylvania, azaz Erdély területén az 1. század óta vannak nyomai a zsidók jelenlétének. Feltételezik, hogy a római légiók nyomában vagy maguknak a légóknak soraiban is jelentek meg ezen a területen. A római kor után a 16. században értesülünk vásározó zsidókról Erdélyben.

---

18 Az eseményeket Schulhof Izsák műve adja elő.

19 Moshe Carmilly, "Spanish (Sephardi) Communities in Transylvania and Banat in the XVIIth-XIXth Century", in: *Studia Judaica*, I (Cluj-Napoca, 1991), pp. 39-52; Jitzchak Joseph Cohen, *Chakhmey Transylvania* (Yerushalaim, 1989).

A nagyobb számú zsidó jelenlét a 17. századra esik, amikor is Erdély merkantilista elveket valló fejedelme, Bethlen Gábor 1623-ban a Konstantinápolyból Erdélyben kereskedni kívánó és megtelepedni óhajtó zsidóknak kiváltságlevelet ad.[20]

Nagyszámú megtelepedésről ekkor még nem lehet beszélni, vagy azért, mert a kiváltságlevél csupán a kiváltságos személyek, mint orvosok vagy gazdag kereskedők számára tette lehetővé a gyakorlatban a megtelepedést, vagy pedig azért, mert a szefárdi zsidók ekkor már megtalálták megélhetési lehetőségeiket török földön vagy a Balkánon, a keleti zsidó tömegek pedig még nem lendültek mozgásba. Mindenesetre, Bethlen Gábor kiváltságlevele alapján, amely a megtelepedők számára vallásszabadságot, védelmet és bizonyos megszorítással kereskedelmi tevékenységük szabadságát biztosítja, megalakulhatott a fejedelemség fővárosában, Gyulafehérvárott az első és szefárdi gyülekezet Erdélyben. A szabadságlevél kieszközlésében nagy szerep jutott a fejedelem orvosának, Szasa Ábrahám eredetileg konstantinápolyi orvosnak, akinek jelleméről és tudományáról elismerően nyilatkozik a fejedelemség egyik diplomatája a törököknél, Borsos Tamás.[21] Némileg meglepő, hogy a kiváltságlevél a fejedelemségben megtelepedni kívánókról szól, amiből talán arra lehetne következtetni, hogy mindaddig vagy egyáltalán nem voltak, vagy csak nagyon kevesen a már a kiváltságlevél kibocsátása előtt is Erdélyben élő zsidók.

Mindenestre, a kiváltságlevél alapján megalakult a zsidó gyülekezet Gyulafehérvárott. Az 1627. évi gyulafehérvári országgyűlés törvénybe foglalja kiváltságaikat, azzal, hogy - amint azt maga a kiváltságlevél is hangsúlyozza - a szabad városok privilégiumait a zsidók kereskedelmi tevékenysége nem érintheti.[22] Az 1650. évi országgyűlés megváltoztatja a kiváltságlevélnek azt a pontját, amely szerint a zsidók zavartalan közlekedésük értelmében magyar ruhát viselhetnek. Most előírják az egyes etnikumokra a reájuk jellemző viseletet, azaz a zsidók zsidó, a görögök görög ruhát hordjanak, s ne viseljenek magyar és katona ruházatot.[23] Az új rendelkezés az etnikumokat egyenlő mértékben ítéli meg, s annak zsidóellenes célzatot nem tulajdoníthatunk. Ugyanakkor igaz, hogy Bethlen fejedelem halála után kevéssé türelmes fejedelmek következnek, s alattuk sorsukban rosszabbodás áll be. Ennek ellenére megtudjuk, hogy 1656-ban Gyulafehérvárott a várfalon belül sok zsidó lakik, akik török árukkal kereskednek és zsinagógájuk is van.[24] A kereskedelem mellett különféle bérleti szerződéseket is kötnek. Egy ilyen 1697-ben kelt magyar nyelvű, majd utána hatsoros héber betűs spanyol nyelvű szerződési szöveg[25] ékes bizonysága mind a bérleti tevékenységnek, mind a szefárdi jelenlétnek. 1709-ből több oklevelet ismerünk, amely II. Rákóczi Ferenc fejedelem és Alboer Ábrahám nándorfehérvári zsidó pénzember között fennállott gazdasági ügyletekről tanúskodik.[26] 1735-re az eredetileg tisztára szefárdi származású gyülekezet összetétele megváltozik. Az ebben az esztendőben végzett hivatalos zsidó összeírásból kiderül, hogy a balkáni és törökországi zsidók mellett már jelen vannak a kelet-európai községekből érkezettek is.[27] Mégis, azt látjuk, hogy a gyülekezet első rabbija ebben az időben, az 1738-ban elhunyt Rabbi R. Ábrahám Russzó, szefárdi eredetű. Tudjuk róla, hogy rabbinikus tevékenysége mellett kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott, ami talán arra utal, hogy hitközsége nem tudta teljes egészében fedezni a létfenntartási költségeit. Szefárdi kapcsolataira utal, hogy súlyosabb haláchikus problémákban a belgrádi *bét-din* véleményét kérte ki. Utóda, Rabbi

---

20 "Bethlen Gábor kiváltságlevele a magyar zsidókhoz", magyar fordításban közli Singer Jakab, in: *Ódon Erdély*, I (Magyar Hírmondó) (Budapest, 1986), pp. 676-679.

21 Lásd Borsos Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. (- emlékiratai, levelei.) Sajtó alá rend. Kocziány László (Bukarest, 1972).

22 MZsO V/1, 535.

23 MZsO XVIII, 92.

24 MZsO XV, 25/B.

25 MZsO V/1, 864.

26 MZsO XIII, 61-64.

27 MZsO VIII, 515.

Jochanan ben Jicchak belgrádi, más nézet szerint gyulafehérvári születésű, és az ottani szefárdi tudósok tanítványa volt. 1758-ban egész Erdély országos főrabbija lett. Gyulafehérvárról Temesvárra tette át székhelyét és az ottani szefárdi gyülekezet rabbija lett. E minőségében haláchikus kérdésekben levelezésben állott a kor egyik legnagyobb rabbi tekintélyével, R. Jehezkél Landau prágai rabbival, akit műve után világszerte Noda bi-Jehudának ismerünk. A prágai rabbi válaszaiban a temesvári rabbit, tudományát felette magasztaló címekkel szólítja meg. Ebből is arra következtethetünk, hogy Gyulafehérvár második szefárdi rabbija már nemzetközileg elismert tekintély volt.

A szefárdi-askenázi együttélés haláchikus problémákat is okozott a gyülekezet életében. Érdekes eset a következő. A szefárdi közösség körében 1793-ban egy közelebbről nem ismert viszály robbant ki, amelynek következtében R. Mose Halévi Margaliut, a szefárdi rabbi anatémát (*cherem*) mondott ki azokra a híveire, akik a viszály következtében elhagyták a szefárdi templomot és az askenázi zsinagógába mentek imádkozni. Egyúttal megtiltotta az askenáziaknak, hogy a hozzájuk csatlakozó szefárdiakat bármely *micvá*-ban, azaz vallásos cselekmény elvégzésében részesítsék (Tóra elé járulás, előimádkozás stb.). Negyedszázad múltán a szefárdiak lélekszáma annyira megcsappant, hogy saját templomukban a *minján*, azaz a nyilvános istentisztelet megtartásához szükséges tízes létszám biztosítása már nem áll módjukban. Nem is szólva arról, hogy a megmaradt kevesek sem tanultak szefárdi iskolákban és inkább igényelték az általuk ismert askenázi rítusú istentiszteletet. A helyzet feltárásából úgy tűnik, hogy nemcsak a létszám, hanem az oktatás is meggyengült a szefárdok körében.

Mi történjék? A problémát Mose Szofér pozsonyi és Samuel Landau prágai rabbi elé terjesztik. A pozsonyi rabbi úgy dönt, hogy a megváltozott helyzetben mindaddig, amíg a szefárdi templomban nem képesek a minjánt biztosítani, imádkozzanak a szefárdiak az askenázi zsinagógában. Ugyanakkor arra kéri az askenáziakat, hogy legyenek a szefárdiak segítségére abban, hogy az ő templomuk ne maradjon magára. 1818-ban a szefárdi-askenázi együttes imádkozás tekintetében Samuel Landau prágai rabbi az ellentétek kiegyenlítő megoldását ajánlja. Ha a szükség úgy hozza, szefárdi templomban is imádkozhatnak az askenázi rítust követők, mégpedig úgy, hogy a hangosan mondott imákban a zsinagóga hivatalos rítusát kell követni, míg a csendes imákban mindenki kövesse az általa kedves és megszokott hagyományt. A rabbik döntései a békességes megoldásokat keresték, és a Gyulafehérvárott tapasztalható csökkenését a szefárdiaknak átmeneti jelenségnek vélték. Annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy a jövőben majd visszaáll a régi rend, és nem kell szükségmegoldásokat alkalmazni. Gyulafehérvárott ez a remény nem vált be.

Temesvárott, a másik nagy szefárdi központban a gyülekezet életképesebbnek bizonyult, és a szefárdi község, ha csekély létszámban is, még századunk negyvenes éveiben is működött.

Térjünk rá a temesvári szefárdi gyülekezet ismertetésére. Maga a város 1552-1716 között fontos központja volt a török közigazgatásnak, s a zsidók nyomai még a török kor előtti időkre nyúlnak vissza. A temető legrégibb sírköve viszont már a török kort idézi, mert az 1636-ban elhunyt Azriel Asael, a sírkő felirata szerint rabbi és sebész, nyilván szefárdi zsidó volt. A konstantinápolyi R. Meir Amigo és négy társa jelenik meg a városban, és 1762-ben egyszerre épül meg a szefárdiak és az askenáziak zsinagógája. Amiként Gyulafehérvárott, úgy Temesvárott is adódtak problémák az askenázi - szefárdi együttélésből. Így különösebb szenvedélyek és viták nélkül a 18. század harmincas éveinek elején egy *get* (válólevél) jelentett problémát. A válólevélnek ugyanis a személy- és helységneveket az esetleges visszaélések és tévedések elkerülésére rendkívül pontosan kell leírnia. Temesvárott az történt, hogy a városnévben szereplő *vav* betűt a szefárdi író *bét* betűvel írta, holott az askenáziaknál e helyütt két *vav* betűt kellett volna alkalmazni. Felmerült a válólevél érvényességének kérdése, amelyben R. Meir Asch, az eisenstadti rabbi úgy dönt, hogy noha az nem az askenázi duktus szerint íródott, elfogadható, miután a szefárdi nyelvérzék az általuk alkalmazott írásmódot tartotta helyesnek. Egy másik probléma a rituális vágás tekintetében adódott, abból, hogy a levágott marha tüdejének vizsgálata másképpen történik a szefárdi, és másképpen az askenázi hagyomány szerint. A probléma részletes előadását, minthogy az sok szakismeretet kíván, mellőzzük. Nem akarjuk ezzel az

olvasót terhelni. A kérdést Jitzchak Joseph Cohen nagy műve részletesen ismerteti. A lényeg az, hogy a tüdőlebeny egyik kinövésének esetével (*szérchá*) találkozunk, amikor is a vizsgálati eljárás nem azonos a szefárdi és az askenázi hagyományokban. A probléma jobb megértéséhez ajánlatos a Sulchan Aruch Jore Déa 39,8 és hozzá Schach 33 figyelembe vétele. 1836-ban Temesvárott is felmerült, valószínűleg a belvárosban, a létszámcsökkenés miatt a szefárdiaknak és az askenáziaknak együttes istentiszteleten való részvétele. Pozsony rabbija ebben az esetben is békítően és kiegyenlítőleg dönt, amennyiben az együttes istentiszteletet lehetségesnek mondja, de hangsúlyozza, hogy azon túl mindegyik gyülekezet őrizze meg törvényeiben, szokásaiban és életvitelében a maga sajátos hagyományait.[28]

Végezetül, Temesvárról indul ki az ország határain túl is nagy visszhangot keltett hal-vita a kecsege fogyaszthatósága tekintetében. A temesvári szefárdok ugyanis ezt a halfajtát otthoni hagyományaik folytán megengedhetőnek vélték, míg a temesvári rabbi tilalmasnak mondotta. A vita nagy hullámokat vert föl, annak magyarországi mozgatója, Grieshaber Izsák paksi rabbi volt,[29] s nem Bonyhádon működött, amint írja.

A hosszadalmas vita, amelynek bemutatása túlhaladná kereteinket, végül is az askenázi álláspont győzelmével fejeződött be.

A temesvári szefárdok jeles rabbik és más tudósok hosszú sorát mondhatták magukénak. Első ismert rabbija a szefárdi gyülekezetnek R. Jakob Mose mi-Belgrád (1739 - kb. 1741). Temesvár községében nagyjából párhuzamosan működött két gyülekezet, s rabbijaiknak megállapítható sorrendjét Cohen közli, már többször idézett nagy művében. Ezért ezek felsorolását mellőzzük, csupán még egy szefárdi rabbira utalunk, R. Reubén b. R. Jehuda Baruchra, aki a bécsi szefárdi gyülekezet *chacham*-ja lett. Dr. Singer Jakab temesvári főrabbinak a szefárdi szokásokat bemutató dolgozatából kitűnik,[30] hogy századunk negyvenes éveiben még két szefárdi gyülekezet is működött a városban. Singer dolgozatából számos szokást és rítust ismerünk meg, például azt, hogy hogy az askenázi gyülekezetekben oly jelentős *mazkir* liturgia Jom Kippurkor és a Három Zarándokünnep alkalmával náluk nem volt szokásos. Ezzel szemben Kol Nidré estéjén liturgia keretében emlékeztek meg halottaikról. A Kol Nidrét sem az askenázi világban szinte egyöntetűen elterjedt és azonos dallammal mondották, hanem egy oszmán-mór-spanyol dallamokból összeszőtt melódiában. A szefárdiak nagy elővigyázattal és bizonyos büszkeséggel tekintettek spanyol származásukra, és az askenáziakkal kötendő házasságot lehetőleg kerülték.

III

Az eddigiekben a zsidó nép törzse szefárdi ágának magyarországi hajtásairól szólottunk. A továbbiakban egy olyan magyarországi, közelebbről, erdélyi vallásközösségről szólunk, melynek tagjai magukat "lelki zsidók"-nak tekintették és magyar nyelvű imakönyvük szefárdi rítusú hétköznapi és ünnepi imakönyvek (sziddurok és machzorok) fordításaiból keletkezett. Ez a vallásközösség volt a szombatosok közössége.[31] Erdélyi székely földművelőkből, iparosokból, nem különben magas műveltségű és főrangú emberekből állott.

---

[28] A gyulafehérvári és temesvári hitközségekre, rabbijaikra és halákhikus problémáikra lásd Carmilly, Op. cit.; Cohen, Op. cit.

[29] A hal-vitát és ennek irodalmát bemutatja Schweitzer - Szilágyi, Op. cit.

[30] Singer Jakab, "Szefard-zsidó szokások és hagyományok", in: *Emlékkönyv Dr. P. Lőwy, Dr. M. Lenke, Dr. Jakob Singer* [főrabbik] *tiszteletére*, szerk. M. M. Weinberger (Carmilly-Weinberger) (Cluj, 1939), pp. 14-18.

[31] A szombatosokra lásd Kohn Sámuel alapvető monográfiáját: *A szombatosok. Történetük* ... (Budapest, 1889). Imakönyvük: *Péchi Simon szombatos imádságos könyve*. Közzétette Guttmann Mihály és Harmos Sándor (Budapest, 1914). Vö. még Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok*

A szombatosság a kereszténységből ered, de attól mindinkább eltávolodik és a zsidóság felé tart, míg végül is késői utódaik a múlt században zsidó vallásra térnek. A Bözöd-Újfaluban 1874-ben keletkezett prozelita-izraelita gyülekezet magát *Kehál Gérim Adat Jesurun*-nak nevezi. A szombatos vallás a reformáció erdélyi megnyilatkozása. Az ottani antitrinitárius teológiának, ideológiának legszélsőségesebb, legradikálisabb formája. Sok tekintetben visszatérés a zsidóság monoteizmusához. Ez a gyülekezet a 16. és 17. századi Erdély sajátos politikai és vallási viszonyai között éli virágkorát. A szombatosok szakítanak minden addigi keresztény egyház szervezetével, vallásgyakorlatával, szertartásával és tanaival is. Hitük zsinórmértéke, bár nem minden tekintetben követik, a Tóra. A szombatot ünneplik, és vallásos énekeikben magukat szombatosoknak nevezik. Innen ered elnevezésük. Imádkoznak hétköznapokon reggel és este, és a szombat mellett megülik a Három Zarándokünnepet, az Újesztendőt és az Engesztelés Napját. Annak azonban, hogy a tálisz és töfilin gyakorlatát ismerték-e, nincsen nyoma. A Tóra utáni kor ünnepnapjait és a böjt napjait sem tartották.

Biztos, hogy a zsidókkal való közelebbi és személyes ismeretség nyomot hagyott gondolkodásukban, de a szombatosoka zsidó monoteizmus igazságainak felismeréséhez lényegében teoretikus úton jutottak el.

Történetük, eszméik, irodalmi alkotásaik (Biblia-fordítások és kommentárok, fordítások a posztbiblikus zsidó irodalomból), a magyarországi vallásos irodalomnak ritka jelentőségű munkái, kisebb könyvtárnyi irodalomban nyertek feldolgozást. A múlt század végén a legteljesebb körű kutatásokat a magyar zsidóság egyik kiemelkedő történésze, Kohn Sámuel pesti főrabbi, a Rabbiképző Intézet tanára indította el, míg századunk második felében a fiatalon elhunyt Dán Róbert, a pesti Rabbiképző egykori tanítványa teljesítette ki azokat, sokban Scheiber Sándor ösztönzései és útmutatásai alapján. De ezenkívül a protestáns, az unitárius, valamint a vallási kereteken kívül álló történészek és irodalomtörténészek hosszú sora gazdagította kiváló alkotásokkal a szombatosságról való ismereteinket.

Mindezeknek még vázlatos bemutatására sem vállalkozhatunk, ezért mint a szefárdi hatás legjellegzetesebb tényére a Péchi Simon nevéhez fűződő szombatos imakönyvre utalunk, amely könyvet Guttmann Mihály, a pesti Rabbiképző Intézet egykori tanára, majd igazgatója, és Harmos Sándor, a pesti zsidó Tanítóképző Intézet tanára adtak ki, bőséges bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva. Ez az imakönyv azért viseli magán a legjellegzetesebben a szefárdi hatást, mert fordítója Konstantinápolyban és másutt végzett tanulmányútjai során a legközvetlenebb módon ismerkedett meg a szefárdi zsidósággal.

Ez a férfiú volt Péchi Simon, egy időben az előbbiekből már ismert Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek kancellárja, utóbb kegyvesztettsége folytán súlyos fogságot szenved, majd onnan szabadulva veti magát teljes erejével a zsidóság irodalma tanulmányozásának és a rabbinika fordításának. Imakönyve 1630 és 1638 között készülhetett el. Bár egyetlen olyan héber imakönyv sincs, mely Péchi magyar fordítású imakönyvével teljesen megegyeznék, mégis a szefárdi szellemi kapcsolatnak egy magyar nyelvű imakönyv tükrében ez a legjelentősebb bizonyítéka. Magáról a szerzőjéről most csupán annyit, hogy 1570 táján született Pécsett (nyilván innen ered neve is) és

---

és Péchi Simon (Budapest, 1987), és az ott közölt gazdag irodalom. - Már dolgozatom lezárása után hívta fel a figyelmemet egy barátom a jelen tanulmányban említett szombatos "Harmatért való ima" szövegével kapcsolatban Strbik Andrea írására (*Múlt és Jövő*, 1990/1), valamint Ezra Fleischer ugyanerről a szövegről írt közleményére ugyancsak a *Múlt és Jövő* 1990/3 számában. Az eddig csak hiányosan ismert héber imának, az általa helyreállított teljes szöveg alapján, Fleischer professzor gyönyörű magyar fordítását is adja. - A magyar köztörténetre nézve Hóman - Szekfű, *Magyar történet* II-III. kötetét használtam. - A szóban forgó héber szövegekhez lásd: *Machzor le-salos regalim keminhag* (...) *szefardim* (Wien: Schmidt, 1820); *Machzor le-jamim noraim* (Szaloniki, 1842); valamint J. Davidson, *Ocar ha-sira ve-ha-pijjut* (New York, 1925-1929); D. Goldschmidt, *Mechörey tefilla u-pijjut* (Yerushalaim, 1980).

1642/43 körül halt meg valahol Erdélyben, ahová még gyermekkorában került. Sem halálának pontos idejét, sem sírját nem ismerjük. Talán ebben is hasonlít, ha szabad ezt mondani, a nagy ösztönző Példaképhez...

Ezek után nézzünk néhány példát a szefárdi átvételekre Péchi Simon imádságos könyvéből.

1) A Tizennyolc Áldásból a "Baréch alénu" askenáz formulája a szefárdi "Barchénu" kezdőszóval indul és a továbbiakban is a szefárdi szöveget követi.[32] Az áldás kezdő szavai Péchinél: "Áldj meg minket Atyánk (...) Kedves égi harmatoddal, jókedvedből és áldásodból származottakkal." Ez a magyar szöveg lényegében megegyezik azzal a szefárdi formulával, amelyre hivatkoztunk (lásd a machzor 78. oldalán). A magyar szöveg a Péchi féle imakönyv 96. lapján található.

2) A hétköznapi kedusa megegyezik, bár némi stiláris eltéréssel, a szefárdi machzor 77/b lapján olvasható kedusa kezdetével, amely a "Nakdisach ve-nááricách" szavakkal indul. A magyar fordításban: "Szenteltessél és magasztaltassál (...) az angyalok gyönyörűséges gyülekezeteinek éneklésében."

3) Az esőért (*gesem*) való áldás egyik pijjutja ugyancsak a szefárdi machzor egyik pijjutjának a megfelelője: "Él chaj jiftach ocrot samajim." Péchi szövegében 244. old.: "Élő Isten, nyisd meg nekünk kedves kincsedet." A pijjutra lásd Davidson, I, 342.

4) A harmatért (*tál*) való áldás egyik pijjutja, Péchi 235. oldal: "Távozzál már, járj békével, jó havas eső", hű fordítása a szefárdi machzor 55/a lapján olvasható "Léch be-salom gesem" kezdetű pijjutnak. Lásd Davidson III, 860, valamint Goldschmidt művében a 309. old.

5) Ugyancsak harmatért való imádság a Péchi imakönyv 236. old.-án: "Mi Istenünk, (...) fényes szép harmatokkal tündököltesd a földet." Ennek megfelelője a szefárdi machzor 55/a old.-án olvasható: "Elohénu (...) be-tálölé órá tair ádámá." Davidson, I, 4816, a Péchi-imakönyv 273. old.-án található Kol Nidré szöveg az általunk "az elmúlt Kippur napjától (...) mind a mai napig" fordulatot alkalmazza, tehát a mi szövegünkkel szemben a jövendőre nem utal. Követi a szefárdi eredeti formulát, amely az általam használt (*Machzor le-jamim noraim*, Szaloniki, 1842), szövegének felel meg: "Mi-Jom Kippurim seávár ád Jom ha-Kippurim háze."

A példák szaporíthatók.

Írásunk célja az volt, hogy a szefárdok valóságos és szellemi jelenlétét a történeti Magyarország és ezzel együtt Erdély területén érzékeltessük.

---

32 A szefárdi szövegeket a Schmidt-féle, 1820. évi szefárdi machzor alapján vettem.

Néhány vallási és szertartási szakkifejezés szefárdi / askenázi változatai

Sephardi term	Ashkenazi term	Meaning
Arvit	*Ma'ariv*	evening prayer
bar minan	*lo aleinu*	(used when referring to a tragedy)
(h)ekhal	*aron*	ark
(e)snoga	*shul*	synagogue
haggadah	*seder*	Passover service
hashkabah	*hazkarah*	prayer for (a) deceased
ḥazak ubarukh	*yishar koḥakha*	blessing and congratulation
Kippur	*Yom Kippur*	Day of Atonement
Lag la-Omer	*Lag ba-Omer*	33rd day of Omer (scholars' feast)
nahalah; anos (Port. "years")	*yahrzeit*	anniversary of death
pizmonim	*zemirot*	religious songs
ribbi	*rabbi*	rabbi, Mr.
Sefer	*Sefer Torah*	Scroll of the Law
tevah	*bimah*	reading desk
tefillot	*siddur*	prayer book
zemirot	*pesukei de-zimra*	preliminary readings in the morning service

Encyclopaedia Judaica, 14 (1972), p. 1171

Az MTA Judaisztikai Kuratóriuma
az 1992. évi
Bacher Vilmos Emlékelőadás alkalmából
az emlékérmet

Dr. Schweitzer József

c. egyetemi tanárnak,
az Országos Rabbiképző Intézet
főigazgatójának ítélte

Schweitzer József 1922-ben született. Édesanyját még kicsi gyermekként elveszítvén, gyermekkorát s fiatalságát jobbára anyai nagyapja, Hoffer Ármin veszprémi, majd budapesti rabbi házában töltötte, itt nevelkedett, s nagyapjának köszönheti első mélyebb, alkalmasint meghatározó jelentőségű élményeit a zsidó hagyományok megismerésében is. A Biblia és a Talmud olvasásába már nagyapja, a kiváló talmudista bevezette. Schweitzer József az érettségi után tanulmányait az Országos Rabbiképző Intézetben, és szép régi hagyomány szerint ezzel párhuzamosan a budapesti, akkor Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán folytatta. A bölcsészdoktori címet 1946-ban szerezte meg, "A héber nyelvű visszhangköltészet" című, tárgyát nézve figyelemre méltóan aktuális, de sajnos, máig kiadatlan értekezésével, Aistleitner Józsefnél sémi nyelvtudományból és Förster Aurélnál ókori történelemből. A Szemináriumban Heller Bernát és Scheiber Sándor voltak a mesterei. 1947-ben avatták rabbivá, és nem sokkal ezután a pécsi hitközség megválasztotta rabbijának. Ezt követően évtizedeken át a vidéki rabbi szerteágazó teendői vették igénybe java erőit. Mint rabbi közszeretetnek örvendett, nagy tekintélyt szerzett magának. Irodalmi munkásságában a tudós rabbi eszménye vezette. Sokoldalú tevékenysége mellett 1964 óta óraadó tanár az Orsz. Rabbiképző Intézetben. 1985-ben foglalta el az Intézet megüresedett igazgatói székét. Az 1980-as évek közepétől kezdve mint mb. előadó az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Történeti Segédtudományi Tanszéken tart előadásokat a zsidó történelem köréből. 1988 óta rendszeresen tanít az Asszíriológiai és Hebraisztikai Tanszék, illetve az MTA Judaisztikai Kutatócsoport hebraisztika szakos programjában. 1990-ben a Kar utóbb említett tanszékére c. egyetemi tanári kinevezést kapott. Röviddel Scheiber Sándor után ő az első tudós, aki éppen a zsidó tudományokban kapta meg az egyetemi *venia legendi*-t. Évek óta tagja a jeruzsálemi "Teaching of Jewish Civilization in Universities" igazgatóságának (Board of Trustees). Tanári tevékenységének lendületét és kezdeményező kedvét még évei számának gyarapodása sem akadályozza. Néhány évvel ezelőtt ő kezdeményezte és szervezte meg a Rabbiképző Intézet tanárképző tagozatát. A kezdeményezéstől várható, hogy a Rabbiképzőben hamarosan nagyobb számú, jól képzett, a héber nyelvben, a hagyományos zsidó irodalomban és a zsidó hagyományokban járatos értelmiségi szerez képzettséget és végzettséget. Ez a kezdeményezés kétségkívül a legjelentősebb változás a Rabbiképző életében a második világháború óta.

Schweitzer József mint a magyarországi zsidóság újabbkori történetének jeles kutatója írta be nevét a zsidó tudományok történetébe. Két könyvében, *A pécsi izraelita hitközség története* (1966) és a Szilágyi Mihállyal közösen írt *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (1982) című munkákban a hitközségi rabbik annak idején még Blau Lajos által kitűzött feladatát teljesítette példásan: megírta saját kisebb közösségének történetét. Mindkét munka a második világháború utáni magyar zsidó történetírás jelentős teljesítményei közé tartozik. Schweitzer nem adatgyűjtő történész, bár történeti kutatásaiban, természetesen, gazdag anyagot gyűjtött és tárt fel, levéltári forrásanyagot is. Erőssége a belső történelem kibontása az adatokból. Nagyobb könyvei mellett Schweitzer József számos tanulmányban tárgyalt közép- és főként újkori magyar zsidó történeti témákat. Egyik legfontosabb, s

külföldön is élénk visszhangot keltő dolgozatában héber nyelvű források alapján ismertette a Rabbiképző Intézet megalapítása körüli halákhikus polémiát. Gazdag anyagot gyűjtött össze és elemzett életrajzi, valamint történeti szempontból, a magyar rabbik ábrázolásáról a 19-20. századi magyar irodalomban. Egyébként is számos cikket szentelt rabbi elődök és más magyar hebraisták munkásságának.

Irodalmi munkásságának másik vonulata szorosabban kapcsolódik papi tevékenységéhez. Kisebb-nagyobb újságcikkekben ünnepek történetét tárgyalja. Részt vesz a lassan kibontakozó zsidó - keresztény párbeszédben, s itt is történeti dimenziót tud adni az eszmecserének, jelezve, hogy régi hagyományról, de egyszersmind a nem zsidó társadalom igen régi adósságáról van szó.

Schweitzer József szerényen gyakorló rabbinak szokta nevezni magát. Szerénység: de nem lekicsinylése a feladatnak. A rabbi az ókori zsidó világban nem pap, hanem tanító. S ha idők folyamán számos papi jellegű feladat társult is a tisztséghez, legnemesebb része a rabbi tevékenységének, nagy elődök példája is jelzi, még mindig, s ismét egyre inkább: a tanítás. R. Schweitzernek különös képessége van arra, hogy a zsidó hagyomány e legmélyebben meghatározó jegyét személyes értékekkel gazdagítsa. Az írott hagyomány példás ismerete nála kiváló általános humán felkészültséggel párosul, beleértve ebbe a *latinitas*-ban való jártasságát is. Még a régi iskola mércéje szerinti tudásával egyformán otthonos - mégpedig, ahogyan illendő, *memoriter* otthonos - a Biblia szövegeiben, a talmudi és középkori hagyományban és a történeti tudásanyagban. Érdeklődésében, tudásában a mindennapos szolgálat - előbb rabbiként, s most már évek óta a Szeminárium igazgatójaként - semmiképpen sem korlátot jelent: a középpontot jelöli ki. Szakszerű történeti értekezéseiben felforrósodik a hang, ironikus, tréfálkozó stílusához képest valósággal pátoszra vált át, ha halákhikus kérdések kerülnek szóba: a hétköznapi élet problémáinak elméleti megoldásai. Schweitzer József maga, személyes életében és intézményi affiliációjában egyaránt, a zsidóság mai irányzatai közül egyértelműen a neologia mellett van elkötelezve. Szenvedélyesen vette védelmébe a neolog Rabbiképzőt száz évvel korábbi bírálóival szemben is. A nemzetközi horizonton ezt a neologiát azonban szívesebben neveznénk, ahogyan angolul szokás, *conservative* irányzatnak. Schweitzer tudományos felfogása valóban konzervativ; eredeti jelentése szerint a szónak: értékőrző. Mintha az orthodoxia értékeit is szeretné rendre átmenteni a neologia tanaiba. Tudományos felfogásról van szó, hiszen a zsidó hagyomány: tudás. Schweitzer a tanban hagyományőrző modern rabbi: nem engedi feledésbe merülni az értéket. A tan szeretetét, ami benne él, át tudja alakítani a tan iránti szeretetté - tanítványaiban is. A tan, a hagyomány tudásává.

Sorsa magyar rabbiknak, a tudós fajtának: intézmény válik belőlük. Intézmény volt Scheiber Sándor is, és intézmény az utódja, Schweitzer József. Autentikus forrása a zsidó tudománynak nemcsak hívei és a zsidó közösség számára, de szélesebb körben a magyar értelmiség, a szellemi élet, más vallásfelekezetek és egyházak, a magyar társadalom akadémikus körei számára. Nem politikai és közéleti szerepléssel vívta ki magának ezt a szerepet és tekintélyt, hanem tudással és áldozatos tanítással, a tanítványok iránti szeretettel, felkészültségével és tudós értekezéseivel. Ha a rabbi szerepre gondolunk a régiségben: Schweitzer József is, mint nagy elődei, valósággal maga köré - valamifajta modern jesivába - tudja összegyűjteni az országot: zsidókat és nem zsidókat, mindenkit, aki a *hagyomány* iránt vonzalmat érez, tanítványait és a magyar értelmiséget, s mondja nekik, Halljad, Izráel - s mondja, ahogyan a rabbinak és tudósnak ma mondania kell Magyarországon: Hallgasd meg - s hallgasd meg Izraelt is.

Komoróczy Géza

Tartalom

Schweitzer József, Szefárdok Magyarországon
és Erdélyben ... 3
Az 1992. évi Bacher Vilmos Emlékelőadás. Laudatio ... 13

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest, V., Pesti B. u. / Piarista köz 1
Levélcím: Budapest, P.O.Box 107, H-1364
Fax no.: (361) 266-3868
Szerkesztette, és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza
ISSN 0239-1007 ELTE 93064
A címlapon: Fortunatus (Szerencsés) Imre

30.- Ft